

АБАЙ ӨЛЕҢДЕРІ МЕН ҚАРАСӨЗДЕРІНДЕГІ ОБРАЗДАРДЫ УАҚЫТ ПЕН КЕҢІСТІК АЯСЫНДА ТАЛДАУ

Кез келген көркем туындының негізін уақыт пен кеңістік құрайды. Олар өзара бірін-бірі толықтырып, шығарманың мазмұны мен маңызын ашады. Туындының негізін құрай отырып, оқиғалар мен кезеңдерді көркем түрде жекізудің жолы болып табылады. Осы ұғымдарға қатысты әдебиеттануда хронотоп термині қолданылады. Хронотоп (көне гректің χρόνος, «уақыт» және τόπος, «орын» деген сөздерінен алынған) ұғымын М.М. Бахтин өзінің “Формы времени и хронотопа в романе” деп аталатын зерттеуінде алғаш рет енгізді. Хронотоп ұғымын М.Бахтин “существенная взаимосвязь временных и пространственных отношений” деп түсіндіреді. Қазақ әдебиеттануында профессор Б. Майтанов бұл терминді “мекеншақ” деген атау береді. М.Бахтин: «Әдеби көркем шығармадағы хронотоп дегеніміз – уақыт пен кеңістік белгілерінің нақтылы бір бүтіннің табиғатына лайық бірлікте көрінуі. Мұнда уақыт қоюланып тығыздалады, сығылысады. Сөйтіп көркемдігімен көзге түсетіндей дәрежеге жетеді: ал кеңістік болса, шоғырланады, тарихтың, сюжеттің, уақыттың қозғалысына бағындырылады. Уақыт таңбасы кеңістікте белгіленіп көрінеді. Ал кеңістік уақыт арқылы танылып, уақыт арқылы өлшенеді. Мінеки көркем хронотоп қатпарлардың осылай қиысып, белгілердің осылай қосылып, тұтастануымен сипатталады» [1, 235] – деп анықтама береді. Сонымен қатар уақыт пен кеңістік жеке автордың дүниетанымы мен көзқарасына қарай жазушы стилін қалыптастыруда үлкен рөл атқарады, сол арқылы әлемнің жеке авторлық суретін құру ерекшелігін, көркем шығарманың ішкі заңдылықтарын айқындайды, шығарманың композициялық тірегі болып, көркем образдардың ашылуының ішкі ұйымдастырушысы болып, әлемнің көркем бейнесін қалыптастырады.

Абай өлеңдерінің қазақ поэзиясының көркем мұрасы ретінде әрқашан жүйелі зерттеулер мен талдауларды қажет ететіні белгілі. Сол себептен де Абай шығармашылығы, Абай тілі, сөз өрнегі әр қырынан зерттеліп, толығып жатыр.

Қазіргі әдебиеттанудағы зерттеу бағытының бірі ақын шығармаларын мекеншақ тұрғысынан талдап, маңызын түсіндіру болып табылады. Кез келген шығарманың өзегі – уақыт пен кеңістік. Мәтінге текстологиялық, прагматикалық, семантикалық талдау жасамай оның маңызын түсіну мүмкін емес. Бұл зерттеуімізде ақынның лирикалық өлеңдері мен қарасөздеріндегі хронотоптың негізін айқындап, оны көркемдік тұрғыдан оқырманға талдап түсіндіру арқылы ақынның ойы мен сезімін жеткізу. Уақыт бойындағы тарихи оқиғалар мен көріністерді берудегі ақынның ішкі ойлары мен өмірінің сәйкес тұстарын нақты деректер бойынша анықтау бұл зерттеудегі біздің мақсатымыз болып табылады. Шығыс әдебиеті, Еуропа әдебиетімен сусындаған ақын шығармашылығының өте үлкен филологиялық талдауды қажет ететіні белгілі. Бұл туралы Қажым Жұмалиевтің: «Бағым жаңа түзелді деп ұқ-қан жас талант, ғылым, күшінің өз замандастарынан артық екенін бұл еліктеуінде де көрсетті. Өз дәуіріндегі Шығысқа еліктеушілердің бәрінен Абай асып түсіп, шығыстың шыңымын деген ақындардың өзімен таласты. Бірақ Абай кемеліне келіп, ой-санасы марқайған кезінде Шығыс әдебиетінің ықпалында түгелдей қалып қоймай, сын көзімен қарап, қазақтың байырғы өз әдебиетіне қайта оралды. Әрине Абайға шейін қазақтың әдеби тілінің негізі бар да, өзінше мығым да еді. Мейлінше бай қазақтың ауыз әдебиеті, Бұхар, Дулат, Махамбет тәрізді әдебиет тарихының ірі тұлғалары ұлттық шеңберде әдебиеттің биік шыңы болады десек, көркем тілде де солай болады. Не нәрсе адамның қасиеті болса, сол нәрсе – міні, – деп ұлы ақын Абайдың әкесі Құнанбай өзі айтқандай, Абайға шейінгі әдебиетіміздің ұлттық тұлғасын берік ұстау міні де, қасиеті де еді. Бұл – тілімізде де тегеуріннің беріктігін аңғартты. Қазақтың мақал, мәтел,

накыл сөздерін, не Махамбет өлеңдерін басқа тілге аударғанда, бұрала біткен емендей июге келмейтіндігі тіліміздің ұлттық тұлға, байырғы қалпын берік сақтауында еді» [2,81], – деп Абай шығармаларына берген бағасынан-ақ көруге болады.

Ақын өлеңдері мен қарасөздеріндегі көркем уақыт пен кеңістіктің көрініс табу жолдары мен олардың прагматикалық сипатын түсіндіруге көшсек. Ақынның барлық өлеңдері, поэмалары мен қара сөздерінде уақыт пен кеңістіктің орасан зор, әрі нәзік түрде үйлескен мазмұнын көруге болады. Оны қарапайым оқырман байқамауы да мүмкін, оған тереңнен көре алу қабілеті қажет. Кез келген оқиға, іс-әрекет, нысан уақытқа байланған. Ақиқат шындық өмірдің көркем шығармаға түскенде басқаша өң алып, түрленетіні қаламгердің уақыт пен кеңістікті шебер үйлестіре алуында.

Ақын өлеңдеріндегі уақыт пен кеңістікті талдап, түсіндіру міндетін алға қоя отырып, Абай өлең-дерінің ішіндегі талдауларға көп нысан болмаған «Ғабидоллаға (Жазғытұрым қылтиған бір жауқазын)» өлеңін таңдадық. Абай бұл өлеңді өз ауылындағы Ғабидолла Ғабитханұлы деген жас жігітке арнау ретінде жазған. Сол жігіт бір уақыт сауда қылып, мал тапқанына масайып, білімді кісімсініп (кісіге ұқсап), қалай болса солай шалқып, сөз таластыра бергенде айтыпты.

Жазғытұрым қылтиған бір жауқазын,
Қайдан білсін өмірдің көбін азын.
Бәйтеректі күндейді жетемін деп,
Жылы күнге мас болып, көрсе жазын.
Күз келген соң тамырын үсік шалып,
Бетегеге жете алмай болар жазым. [4,15].

Осы бір шумақта ақын уақытты объективті түрде, ал кеңістікті абстрактілі сипатта жасырын беріп отыр. Ал оны оқырман уақыт арқылы анықтай алады. Жалпы шығарманың басты мақсаты – түсінікті болу. Ал ақын шығармаларын тез әрі оңай түсіну үшін ақын өмірінен, жай-күйінен, ортасынан, тіпті қазақтың лексикалық қорынан хабарың, білімің болу қажет.

Бұл өлеңінде ең бірінші уақыт пен кеңістікті білдіріп тұрған тілдік бірліктермен таныс болсақ. Олар: жазғытұрым, қылтиған, жауқазын, өмір, көп, аз, бәйтерек, жылы күн, жазы, күз, жазым.

Жазғытұрым – жазға салым, жаз жақындады деген сөз. Абайдың заманында «көктем» сөзі болмаған. Сондықтан «жазғытұрым» деген сөзді пайдаланған. Ал «көктем» деген сөз жыл мезгілі ретінде ХХ ғасырдың 40-50 жылдарында пайда болған. Ол «көктеу, көгеру» дегенді білдіреді, яғни, әлі көктемнің уақыты, жаз болмаған кезеңді білдіреді. Көріп отырғанымыздай, бұл нақты экологиялық уақыттың өлшеміне кіріп, контексте уақыттың эстетикалық прагматикасын арттырып тұр.

Қылтиған – әлі шықпаған, басы ғана қылтиып енді көгеріп келе жатқан өсімдіктерге, шөптерге айтылатыны белгілі, яғни бұл уақыттың белгілі бір бөлшегін білдіреді. Себебі, қылтиып шығып келе жатқан өсімдікке біраз өскен соң көгеруі, жапырақтануы, гүлдеуі сынды өзіндік өсу фазалары болады. Ал бұл процестерге уақыттың қажет екені белгілі. Көшпелі өмір сүріп, табиғатқа етене жақын болған қазақ үшін бұл жай таңсық емес. Себебі әрбір тіршілік иесіне өсіп-жетілуі үшін биологиялық уақыт пен кеңістік қажет.

Жауқазын – лалагүлдер тұқымдасына жататын ерте көктемде түйін салатын ақ гүлді өсімдік. Жауқазынның қазақ даласында көктем уағында гүлдеп, жазға салым жойылып кететіні белгілі. Байқап тұрғанымыздай, өте ұзақ жайқалып, гүлдеп тұратын өсімдік емес, қысқа мерзімді уақыт аралығында өмір сүретін өсімдіктің түрі. Бұл арқылы ақын адам санасына жастық шақта өте өтпелі, мәңгі емес деген ой салып, толғанысқа салуда. Екі ұғымды қатар ала отырып, оқырман санасына сіңдіруде.

Өмір – қазақ ұғымында көктегі күнмен өлшенген. Көрер жарықтың көп, аздығымен өмірдің ұзын-қысқалығы адам санасында ассоциацияланып, үлкен философиялық уақыт көрсеткішін бейнелеген. Бұл тұста уақытты да кеңістікті деп бейнелеп екі түрлі қызметте адам санасымен, түсінігімен айқындалады.

Бәйтерек – көп жылдық, терек тұқымдасты өсімдік. Ежелгі түркі сөзі, бәй «үлкен» деген сөз, «бай» сөзінің дыбыстық өзгеріске түскен түрі (бәйбіше, бәйшешек), үлкен, алғашқы деген ұғымдарды, ал терек (парсы тілінде – дарак) «ағаш» деген ұғымды білдіреді. Демек «Бәйтерек» екі сөздің бірігуінен жасалып, «зәулім ағаш» дегенді танытады. Ақын осы өлеңі арқылы халқымыздың ұғымындағы алып пен кіші, кең мен тар мағынасына сәйкес келетін ойды, объективті шындықты көркем түрде субъективті қабылдау тұрғысынан жеткізеді.

Жылы күн – ауа райының жайма-шумақ, жанға жайлы кезеңдері. Бұл жердегі уақыт – дәл жылы жауқазынның өмір сүруіне қолайлы көктем мен жазға салым кезеңдерді, экологиялық уақыттың құрамына кіретін реалды мезгілді айтып тұр.

Жазы, күзі – нақты төрт мезгіл уақыттың көрсеткіштері болып табылады. Әрқайсысының өзіне тән сипаттары бар, яғни, ақын экологиялық уақытты нақты көрсете отырып, шығарма мазмұнының құндылығымен қатар объективті шындығында көркем түрде жеткізіп отыр. Өлең мазмұнына барлап отырсақ, табиғатпен бірге тыныс алған көшпелі қазақ халқының танымын анық көреміз. Себебі қазақ жерін айнала қоныстанып көшіп-қонып жүрген, еркін халық үшін уақытты табиғаттың өзімен, құбылыстарымен өлшеу еш қиындық тудырмаған. Бұл туралы Ш.Уалиханов: «Далалық ортаның тұрғыны – қазақ өзінің ахлихаттық қасиеті, ақыл-ойы, қабілеті жөнінен отырықшы татар немесе түркі шаруаларына қарағанда әлдеқайда жоғары тұр. Осынау дала көшпелілерінің ақынжанды болып келетіні, ой-қиялының жүйрік болып бітетіні мұңсыз-қамсыз көшпелі тіршіліктің арқасы болу керек немесе ұдайы ашық аспан астында, шет-шегі жоқ шүйгін дала құшағында ғұмыр кешкен соң табиғат шіркінді Тәңірі тұтқандықтан да болар»[3,56],- деп осы ойын дәлелдей түседі. Расымен де табиғатпен өмір сүріп, оның бағытымен өмір кешкен қазақ үшін уақытты қоршаған ортамен байланыстыру ешқандай қиындық әкелмеген.

Жазым – жазым болу тұрақты тіркесі опат болу, тіршіліктің соңы екенінің өлшемі. Сол арқылы ақын бәйшешек ғұмырының аяқталуын, уақыттың белгілі бір кезеңінің аяқталуын білдіреді.

Бұл жердегі кеңістік жер, орман екені айтылып отыр. Әрі сол мекендегі уақыт процесіне тәуелді объектілер нақты көрсетіле отырып, адам өмірімен ассоциацияға түседі.

Енді екінші шумақ арқылы өлең мазмұнына толық талдау жасасақ.

Мен дағы көп есіттім жастың назын,
Қол жетпеске қол созар бар ма ылажың?
«Боламынмен» жүргенде болат қайтып,
Жалын сөніп, жас жүзін басады ажым[4,15].

Бұл шумақтағы уақыт пен кеңістікті білдіріп тұрған тілдік бірліктерді талдасақ. Олар: жас, жүр-генде, жалын сөну, әжім басу. Байқағанымыздай бұл жердегі кеңістік, орта – қоғам, соның ішінде жастардың ортасы екендігін айтып тұр.

Жас – адамның жас кезі. Яғни 18-30 жас аралығы. Адам өміріне тән, физиологиясына тән уақыттың өлшем бірлігі. «Жастың назын» арқылы ол нақты адамның, жігіттік кезеңнің бар қыры мен сырын тілге тиек етіп, өлеңмен өрбіткен. Уақыт – орын алып отырған кеңістік жастардың ортасына тән, яғни адамдардың.

Жүргенде – сөзі есімше мен жедел өткен шақтың жалғауын жалғап нақты өткен шақты білдіріп тұр. Грамматикалық уақытты білдіретін формалардың жалғануынан, бірігуінен жасалған тілдік бірліктерде көркем уақыттың объектісі бола алады.

Болат қайту, жалын сөну, әжім басу – градациялық жолмен берілген уақыттың адамға, адамның жасына тән өлшем бірліктері. Бұл жердегі кеңістік өмір, адам өмірі. Нысан – адам. Адамның тәні арқылы көрінетін бұл процестер де үлкен уақытты талап етеді.

Бұл өлеңдегі екі шумақ екі түрлі кеңістікке құрыла отырып, екі түрлі уақытты параллель өрбітеді. Сол арқылы адам санасында, оқырман жүрегіне ақынның бар жүрек сезімі орнай қалады. Сөз қадірін, ой қадірін жете бағалайтын, сөз мағынасын тереңнен түсінетін қазақ секілді халық үшін бұл өлеңнің мазмұны қолында барын қанағат тұтып, жасында, барында

жақсылық жасап, елмен, жұртпен жағаласпай, күндестікке бой ұрмай ғұмыр кешкен тағдырдың тек биікте, жақсылықта болатынын білдіреді. Қарап отырғанымыздай уақыт пен кеңістіктің үйлесімді түрде шығарманың өн бойынан орын тапса, оның бар мазмұны мен мәнін тереңнен ашып, толғайды.

Ақын шығармашылығынан тағы да бір өлеңін көркем кеңістік пен уақыт тұрғысынан талдап көрсек.

Ерекше естен кетпес қызық қайда?
Жолығатын қыз қайда терең сайда?
Сұлулығын қояйын, мінезі артық,
Ақылды, асыл жүрек, сөзі майда [4,16].

Өлеңнің бірінші шумағына үңілер болсақ естен кетпес, қайда, жолығатын, терең сайда тілдік бірліктері уақыт пен кеңістіктің өлшемдерін білдіріп, көркемдік деңгейде өлеңнің құнын арттырып тұр.

Естен кетпес – бұл тіркес сын есім ретінде ең бірінші қызық сөзінің маңызын арттырып, нақтылап тұр. Кетпес сөзі етістіктің болымсыз және ырықсыз формаларын иеленген. Жалпы біз психологияда ес, яғни жадтың қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді болып жіктелетінін білеміз. Сол себептен де бұл өлең жолдарында ол ұзақ мерзімді уақыттың айқындаушы қызметінде көрінеді.

Қайда – септеулік шылауы мезгілді, уақытты білдіретін сөз. Бірақ талдау жасап отырған контекст бойынша өлең жолдарына нақты уақыт өлшемін беріп, өлең мазмұнын ашып тұр. Ол өткен шақты білдіру арқылы оқырманға бұл оқиғалардың қазір емес бұрын, өткен кездердің еншісінде екенін білдіреді. Сол арқылы кеңістікте айқындалады. Яғни, оқырман бұл керемет сәттердің ауыл сыртында, терең сайда орын алғанын аңғара қояды. Уақыт пен кеңістік бірін-бірі жанамалап теңесіп отырады. Осы тұста оқиғаның өткен шақта болғанын білдіретін тағы да бір тілдік бірлік «жолығатын» сөзі. «Қыз» сөзінің анықтамасы болып тұрғанымен, ол сөз етістіктің – атын есімше жұрнағын жалғау арқылы өткен шақты білдіріп, уақыттың өткендігін білдіреді. Шумақтағы соңғы екі жол ақын сипаттаған қыз бойындағы сұлу мінезді айқындап, мінезі мен көркем сұлулығын паш етеді.

Бұл өмірдің қызығы махаббатпен,
Көрге кірсең үлгілі жақсы атақпен.
Артағыға сөзің мен ісің қалса,
Өлсең де, өлмегенмен боласың тең [4,16].

Бұл екінші шумақта уақыт пен кеңістіктің көрсеткіштері болатын бұл өмір, көрге кірсең, арттағыға, өлсең, өлмеген тілдік бірліктерін талдайтын боламыз.

Бұл өмір – жалпы әр адамның өмір сүріп отырған, жарық күні біткенге дейінгі кезеңі өмір, ғұмыры болып табылады. Бұл шумақта өмір деген жалпы кеңістіктегі уақыттың үш өлшем бірлігі көрінеді. Олар: осы шақ, ол – нақты әр адамның тірі, өмір сүріп жатқан кезі. Келер шақ, ол – көр, өмірден өткен соң адам тәнінің баратын жері. Өткен шақ, ол – артта қалған өмір мен тіршілік. Сонымен бірге өлу және өлмеу сөздері қатар келе отырып, адамды мәңгілік уақыт деген өлшемге байлайды. Ал мәңгілік уақыттың өлшем бірлігі ретінде – адамның ізгі амалдары мен ғибратқа толы сөздерін көрсетеді.

Жүректен ізі кетпес қызық көрсек,
Жақсылықты аянбай жұртқа бөлсек,
Жақынның да, жардың да, асықтың да,
Бәрінің де қызығын көріп білсек [4,16].

Бұл шумақтағы уақыт пен кеңістікті сипаттайтын негізгі өлшем бірліктер келер шақ етістігінде келген, қалау рай формасындағы көрсек, бөлсек, білсек сөздері. Уақыт келер шақ формасында жасалып тұрғаныменде, кеңістік жалпы өмірді білдіріп тұр. Өлең мазмұнын толық қарағанда, адам әр іс пен уақыттың қадіріне дәл осы шақта жетуі керек дегенді меңзейді. Ал осы шақ деп тұрғанымыз жоғарыда айтқанымыздай әр адамның өмір сүріп жатқан уақыты.

Сонымен осындай үш шумақтан ғана тұратын өлең жолдарынан адам өмірінің осы, өткен және келер шағының уақыт пен кеңістіктің тоғысында шебер суреттелгенін жүрек көзімізбен көре отырып сеземіз.

Ақын туындыларының ішінде үлкен өзіндік орны бар, ғибратқа толы шығармаларының бірі – Қарасөздері. Тамыры терең даналықтың дәні бар қарасөздері ақынның үлкен философиялық ойларымен көмкерілген.

Ақынның екінші қарасөзін уақыт пен кеңістік тұрғысынан талдап көрсек. Негізінен уақыт пен кеңістік әртүлі формада көріне отырып, өзіндік мәні мен маңызын айқын көрсетіп отырады.

Мен бала күнімде естуші едім, біздің қазақ сартты көрсе, күлуші еді «ененді ұрайын, кең қолтық, шүлдіреген тәжік, Арқадан үй төбесіне саламын деп, қамыс артқан, бұтадан қорыққан, көз көргенде «әке-үке» десіп, шығып кетсе, қызын боқтасқан, «сарт-сұрт деген осы» деп. Ноғайды көрсе, оны да боқтап күлуші еді: «түйеден қорыққан ноғай, атқа мінсе – шаршап, жаяу жүрсе – демін алады, ноғай дегенше, ноқай десеңші, түкке ыңғайы келмейді, солдат ноғай, қашқын ноғай, башалшік ноғай» деп. Орысқа да күлуші еді: «ауылды көрсе шапқан, жаман сасыр бас орыс» деп. Орыс ойына келгенін қылады деген... не айтса соған нанады, «ұзын құлақты тауып бер депті» деп. Сонда мен ойлаушы едім: ей, құдай-ай, бізден басқа халықтың бәрі антұрған, жаман келеді екен, ең тәуір халық біз екенбіз деп, әлгі айтылмыш сөздерді бір үлкен қызық көріп, қуанып күлуші едім [4,89]. Бұл екінші қарасөзінен келтірілген үзіндіден уақытты айқындап тұрған тілдік бірліктерді талдасақ. Олар бала күнімде, естуші едім, күлуші еді, ойлаушы еді, қызық көріп, қуанып күлуші едім. Уақыттың бала кезде өткендігін ақын басында ескерте отырып, ойын жалғастырады. Бұл жердегі өткен шақты айқындап тұрған негізгі тілдік бірліктер – үш еді формантымен жасалған етістікті тіркестер. Етістіктің көсемше және есімше жұрнақтарының еді, екен көмекші сөздерімен тіркесуінен жасалған формаларда ақынның «бала күнін» нақтылап, сол кездегі оқиғаларды тізбектей беріп отырады. Бұл жердегі кеңістік ақынның бала кезіндегі ортасы, жағдайы, тұрмысы болып табылады. Себебі, кеңістік қозғалыстың болу сәтіне тәуелді бо-лып келеді. Уақыт ағынында көрініс алған кез келген оқиға, іс-әрекет пен жағдаяттың болған орны осы кеңістіктің негізі болып табылады. Себебі ақын өткен уақытқа орала алмайды. «Өткен ешқашан оралмайды деген уақыт өлшемі тарихи уақытқа жат нәрсе, өйткені тарихтың өзі өткенмен өлшенеді. Олай болса, уақыттың оралмастығы физикалық уақыттың өлшемі. Тарихи уақыт – санадағы уақыт, жақсылықтың бәрі өткенде қалды, сондықтан адамдар әрбір ісін, ойын өткеннің таразысымен өлшеп, соның көзімен қарап, өзін сонымен бірлікке жеткізуге тырысуы керек» [5,149]. Сонымен қатар ғалым уақыт пен кеңістіктің өлшемдерін де нақтылап кетеді. Уақыттың бір өлшемді болатыны мынадан көрінеді: барлық оқиғалар жалғыз бағытта – өткеннен қазіргіге, қазірден болашаққа қарай ғана өтеді. Және ол адамдар санасынан тыс, объективті сипатта болады. Кеңістікте денелерді оңнан солға, солдан оңға, жоғарыдан төмен, төменнен жоғарыға қарай жылжытуға болса, ал уақытты кейін, бұрын, болашақтан өткенге қарай жылжытуға болмайды. Уақыт кері қайтпайды. Оның кеңістіктен маңызды бір айырмашылығы осында [6,15]. Қарап тұрғанымыздай уақыт пен кеңістіктің бір-бірінен айырмашылығы, өзгешелігі болатындығы және сол өзгешеліктері арқылы олар маңыздылығын жоймай объективті шындықты көркем шындыққа айналдырып отыр. Және де ақын екі кеңістік пен екі уақытты параллель ала отырып, нақты оқиғалар мен абстрактілі ойларын өте шебер түрде қиыстырған.

Енді қарап тұрсам, сарттың екпеген егіні жоқ, шығармаған жемісі жоқ, саудагерінің жүрмеген жері жоқ, қылмаған шеберлігі жоқ. Өзіменен өзі әуре болып, біріменен бірі ешбір шаһары жауласпайды! Орысқа қарамай тұрғанда қазақтың өлісінің ахиреттігін, тірісінің

киімін сол жеткізіп тұрды. Әке балаға қимайтұғын малыңды кірелеп сол айдап кетіп тұрды ғой. Орысқа қараған соң да, орыстың өнерлерін бізден олар көп үйреніп кетті. Үлкен байлар да, үлкен молдалар да, ептілік, қырмызылық, сыпайылық – бәрі соларда. Ноғайға қарасам, солдаттыққа да шыдайды, кедейлікке де шыдайды, қазаға да шыдайды, молда, медресе сақтап, дін күтуге де шыдайды. Еңбек қылып, мал табудың да жөнін солар біледі, салтанат, әсем де соларда. Оның малдыларына, құзғын тамағымыз үшін, біріміз жалшы, біріміз қош алушымыз. Біздің ең байымызды: «сәнің шақшы аяғың білән пышыратырға қойған идән түгіл, шық, сасық қазақ», – деп үйінен қуып шығарады. Оның бәрі – бірін-бірі қуып қор болмай, шаруа қуып, өнер тауып, мал тауып, зор болғандық әсері. Орысқа айтар сөз де жоқ, біз құлы, күңі құрлы да жоқпыз. Бағанағы мақтан, бағанағы қуанған, күлген сөздеріміз қайда?[4,90]

Бұл берілген үзіндіден уақыт пен кеңістікті нақты білдіретін тілдік бірліктерге тоқтала кетсек. Олар енді, тұрды, қарасам, бағанағы, қуанған, күлген, қайда сөздері. Қарасөзді толық оқи отырып ақынның әлі есеймеген бала күні мен өмірдің ақ пен қарасын ажыратқан, ақиқатқа көзі жеткен ересек адамның ойы мен іс-әрекетін анық байқаймыз. Ал оқырманға уақыт пен кеңістіктің өлшемі бірден көрінуі, мәтін мазмұны мен ақынның айтар ойының сәйкес келуі сөз шеберінің шеберлігінің бір көрінісі.

Енді – мезгіл үстеуі контексте қазіргі уақыттың белгісі болып тұр. Ал қазіргі уақыт деп тұрғанымыз ақынның өз ойының дұрыс емес екенін түсініп, көзі жеткен шағы, ересек кезеңін айтамыз. Осы енді мезгіл үстеуін нақтылап, кеңістік пен уақытын тұрғысынан айқындап тұрған мәтіндегі тұрды, қарасам, бағанағы, қуанған, күлген, қайда сөздері болып табылады. Енді қарасам үстеулі тіркесі уақыт пен кеңістікті өзара байланыстырып, екеуіне оқиғаны ортақтастырып тұр. Осы тұста оқиғаның мекені мен мезгілін бағанағы үстеуіде нақтылап, екі кереғар ойдың адам өмірінің қай тұсында болғанын ашық көрсетіп, баяндауда шебер қолданылған. Сонымен қатар өткен шақты білдеретін есімше жұрнақтарын иеленген күлген, қуанған сөздеріне қайда септеулік шылауының тіркесуі арқылы ақын ойының, балалық кезінің өткендігін және қайтып келмейтіндігін анық риторикалық сұрау арқылы көруге болады. Қарап отырсақ ойшыл ақын әрбір қарасөзінде уақыт пен кеңістіктің түрлі формасымен қатар, шындық, объективті уақыт пен кеңістікті көркем уақыт пен кеңістікке шебер түрде қиыстыра білген.

Енді ақынның он бесінші қарасөзін талдап көрсек. Ақылды кісі мен ақылсыз кісінің, менің білуімше, бір белгілі парқын көрдім.

Әуелі – пенде адам болып жаратылған соң, дүниеде ешбір нәрсені қызық көрмей жүре алмайды. Сол қызықты нәрсесін іздеген кезі өмірінің ең қызықты уақыты болып ойында қалады. Сонда есті адам, орынды іске қызығып, құмарланып іздейді екен дағы, күнінде айтса құлақ, ойланса көңіл сүйсінгендей болады екен. Оған бұл өткен өмірдің өкініші де жоқ болады екен.

Бұл жолдардан ойшылдың дінімізді жақсы білгендігін, білгенін үлгі етіп, әрбір оқыған жанның көңіліне оңай әрі қонымды етіп түсіндіруді мақсат еткендігін көре аламыз. Бұл жердегі уақыт көңіл салып қараған адамға Алланың Адамды жаратып, оған жан салғаннан, адам өмірінің жалпы ақиретке дейінгі уақытты меңзеп отырғандай. Ал дүние, өмір деген адам санасымен ұғынылатын осынау кеңістікте адамның бар болмысының қыры мен сырын ашып, қуанышқа бөленетін кезі, мезгілі деп ақын Абай адамның сол қызықты нәрсесін іздеген кезі, жастық шағы деп көрсетеді. Жалпы ойшылдың жастық шақтың өзін есті іс пен ессіз іске қызығатын, Алланың адам тағдырына жазған уақыт пен кеңістікті жақсы өткізді ме әлде жаман өткізді ме адам өмірінің құндылығы сонда дегенге әкеледі.

Есер кісі орнын таппай, не болса сол бір баянсыз, бағасыз нәрсеге қызығып, құмар болып, өмірінің қызықты, қымбатты шағын итқорлықпен өткізіп алады екен дағы, күнінде өкінгені пайда болмай-ды екен. Жастықта бұл қызықтан соң және бір қызық тауып алатын кісіміз, жастығы тозбастай, буыны босамастай көріп жүріп, бірер қызықты қуғанда-ақ мойнықатып, буыны құрып, екінші талапқа қайрат қылуға жарамай қалады екен[4,102]. Бұл үзіндіден де ойшылдың адам өмірін, мекен еткен жерімізді кеңістік ете отырып, адам өмірінің жастық кезеңін оның өміріндегі ең қымбат уақыт екенін ашық айтады. Сонымен қатар күнінде

сөзін жастық шаққа қарама-қарсы мағынада яғни есейген, үлкен ағалық кезең мағынасында қолданған. Қазақта уақыт өзін осылай адамның өмір шағымен, биологиялық, интеллектуалдық кезеңдерімен абстрактілі түрде қолдана берген. Ал бұл уақыт өлшемін биологиялық уақыт деп атайды. «Биологиялық уақыттың табиғи негізіне адам мен жалпы тіршілік иелеріндегі өмір фазаларының тұйық түрде алмасуы жатады» [6,49]. Биологиялық (физиологиялық) уақыттың физикалық уақыттан ерешелігі сол, физикалық уақыт – сыртқы уақыт болса, биологиялық уақыт – ішкі уақыт болып табылады. Ғылыми еңбектерде ішкі уақытты «организмдегі сағат», «биологиялық сағат» деп қолданып жүр [7,193]. Бұл қарасөзінде де ақын екі түрлі шақты параллель ала отырып, сол кезеңге сай орын алған оқиғаларды кеңістік бойында көрсетеді.

Әрбір мастық бойдан оғатты көп шығарып, ақылдың көзін байлап, төңіректегі қараушылардың көзін ашып, «ананы-мынаны» дегізіп, бойды сынататұғын нәрсе екен. Сол уақытта есті кісілер үлкен есі шықпай, ақылды қолдан жібермей, бойын сынатпай жүріп ізденеді екен. Есер кісілер ер-тоқымын тастап, бөркі түсіп қалып, етегі атының к...н жауып кетіп, екі көзі аспанда, жынды кісіше шаба беруді біледі екен, соны көрдім. Бұл үзіндіден біз кеңістікте жағдаяттық уақыттың орын алғанын көреміз. Себебі сол сілтеу есімдігімен берілген уақыт сөзі адамның мастыққа бой алдырып, нәпсісін жеңе алмаған ессіз кезі мен өзін тоқтата алған, есті, ақылды кезін және сол сәт орын алған кеңістікті де қоса береді. Сол арқылы адамның жадында сақталатын оқиғалармен, іс-әрекеттермен және де белгілі бір уақыт межесін қажет ететін өмір тұстарымен сақталады.

Егерде есті кісілердің қатарында болғың келсе, күнінде бір мәртебе, болмаса жұмасында бір, ең болмаса айында бір, өзіңнен өзің есеп ал! Сол алдыңғы есеп алғаннан бергі өмірді қалай өткіздің екен, не білімге, не ахиретке, не дүниеге жарамды, күнінде өзің өкінбестей қылықпен өткізіппісің? Жоқ, бол-маса, не қылып өткізгеніңді өзің де білмей қалыппысың? Бұл үзіндіде концептуалды уақыт берілген. Ал кеңістік сол уақыт өтіп жатқан мекен. Ал бұл қарасөздегі басты кеңістік ол – адамның өмірі. Әр адамың өмір сүріп жатқан ортасы ол – оның негізгі кеңістігі болып табылады. Концептуалды уақыт дегеніміздің өзі ақиқат, шынайы уақыттың адам санасында көрініс алуы болып табылады. Себебі адамдар шынайы уақыт белгілері арқылы уақыт ұғымын танып-біледі. Уақыт ағымының белгілерін санада қабылдап, қорытып, ұғымдық уақытты қалыптастырады. Және ол ұғымдар әмбебаптанып, жалпыхалықтық сипатқа ие болады. Айталық, әр халықтың календарь, жыл санау, жыл қайыруы көп-шілік қабылдаған, түсінікті, ортақ болып келеді [6,57]. Бұл қарасөзде ақын жалпы адам санасы мен өміріне ортақ болып келетін кезеңдерді, оған тән оқиғалар мен амалдарды ашып көрсетіп, адам бойындағы жақсы және жаман мінездердің көріну кезеңдерін де нақты уақыт тұрғысынан шебер суреттейді. Сол арқылы да ақын еңбектері адамзаттың жүрегінен орын алып, өлмес мұраға айналған.

Абай Құнанбаевтың шығармалары адамзаттық мәселелерді қамтуымен құнды, маңызды. Қазіргі таңда ақын шығармашылығын қайта жаңғыртып, жаңа қырынан талдау заман талабы екені белгілі. Жас ұрпақтың санасына сіңдіріп, бойына қалыптастыру үшін әлі де тер төгіп, ақын шығармаларын талдап, түсіндіру әр адамның әсіресе ғалымдарымыздың парызы деп білемін.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. – М., 1975. – С. 235
2. Абайтану. Таңдамалы еңбектер. XXXIX том. Ойлар мен толғаныстар. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 225 б.
3. Орынбеков М. Қазақ дүниетанымындағы тәңіршілдік// Қазақ халқының филологиялық мұрасы. – Астана: Аударма, 2006. – 389б.
4. Абай Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық жинағы. – Алматы: Жазушы. – Т.2: Өлеңдер мен аудармалар. 2002. – 336 б.
5. Әбішев Қ. Философия. – Алматы, 2001. – 264 б.
6. Жаңабекова А.Ә. Қазақ тіліндегі уақыт ұғымының тілдік парадигмасы. – Алматы, 2012. – 508 б.
7. Мостепаненко А.М. Проблема универсальности основных свойств пространства и времени. – Л.: Наука, 1969. -224 с.

